

УДК 726.01

канд. арх., доцент Горбик О.О.,
Київський національний університет будівництва і архітектури

МОРФОЛОГІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ В СТИЛЬОВОМУ КОНТЕКСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Висвітлено роль візантійської архітектури в світовій історії, уточнено періодизацію стильового розвитку. Зазначено стильові риси візантійської архітектури, морфологію архітектурних форм.

Ключові слова: стильові риси архітектури, візантійська архітектура, морфологія архітектурних форм.

Вступ. Дослідження фундаментальних наукових питань теорії і історії архітектури є повсякчас **актуальними**: нові історичні та археологічні розвідки, нові теорії розвитку архітектури складають передумови перегляду наукової картини стилестановлення в архітектурі, зокрема в середньовічній. До історії архітектури Візантії протягом останніх десятиріч цікавість вітчизняних архітектурознавців є незначною, історія архітектури як наука в силу загальних обставин протягом цього часу не розвивалась. **Наукова новизна** даної статі полягає в спробі продовжити і осучаснити дослідження історії архітектури Візантії, створити чітко сформульований перелік морфологічних рис архітектури Візантії, визначити її контекстуальність щодо середньовічного зодчества (в рамках пропонованого автором варіанту стилістичного поділу середньовічного зодчества за релігійними ознаками: архітектура православного стилю, ісламського стилю, католицького стилю, індуїстського стилю, буддійського стилю).

Аналіз середньовічного візантійського зодчества та його філософське та культурологічне осмислення представлено **в працях** Г.К. Вагнера, А.І. Комеча, В.В. Чепелика, М.І. Брунова, Ю.С. Асеєва, А.О. Пучкова, В.В. Бичкова, але там не є чітко сформульований перелік стильових рис, притаманних архітектурі Візантії. **Методика** даного дослідження базується на засадах феноменологічного та іконологічного наукових методів, в яких архітектурна форма розглядається як симптоматичний виразник культурологічних рис, притаманних соціальній групі (історичній генерації), яка створила дані архітектурні форми.

Основна частина. Візантійська архітектура є самобутньою сторінкою світової історії, перша самобутня християнська середньовічна культура, що проіснувала тисячу років, зберігаючи власний стиль. Візантія позначена цілісністю і самодостатністю самоусвідомлення її громадян (як єдиних правовірних християн і єдиних спадкоємців античної Римської імперії), з імперською індиферентністю до інокультурного контексту і незначною схильністю до комунікації з сучасними їй середньо-

вічними культурами (ісламською, католицькою європейською, індуїстською та буддійською). При агресивній, по мірі сил, імперській зовнішній політиці, візантійцям була властива історична сліпота до прогресу інших культур, тому лише в кінці свого розвитку архітектура Візантії отримала деякі запозичення, в окремих регіонах і пам'ятках. При цьому не чужорідним, а власне візантійським, і тому прийнятним до використання, в тому числі в архітектурній практиці, були традиції і досягнення ранньосередньовічних італійської Равени, близькосхідних Палестини, Сирії, Єгипту, балканського слов'янства, грецької народної традиції – всіх культур, що належали до державних кордонів Візантії. Такий симбіоз етнічних та язичницьких культур, імперської ідеології з християнською і являв «візантійський стиль».

Візантійська історія архітектури мала триступеневу еволюцію. На першому етапі визначальним були традиції архітектури та культури античного Риму: лише почасти скоригований християнством стиль життя громадян язичницької імперії зберігався до VII ст., що мало архітектурне вираження в містобудуванні і ансамблевості, масштабах імперської масової і тому просторової крупнопольотної архітектури, в типологічній номенклатурі, будівельній техніці, архітектурних конструкціях та деталях. Але спадок Риму не лише відтворювався, привносились новації просторово-композиційні, розпланувальні, конструктивні, змістовно-образні. На другому етапі розвитку було віднайдено самобутній *середньовічний* стиль, замість об'єднуючої форми і простори ідеї єдиновладдя і впорядкованості світу, стала домінувати картина світу з незбагненими раціонально, і, відтак, містичними, прихованими істинами, їх множинністю, що створило поширення асиметричної архітектури, блокування хрестовокупольних храмів, відсутності домінант в таких блокованих комплексах. Але одночасно були канонічно регламентовані традиційні від минулого періоду структурні складові архітектурних об'єктів: функціональні зони, конструктивні елементи, форми архітектурних деталей. Було віднайдено канони образотворчого мистецтва в його синтезі з архітектурою, інваріантність хрестовокупольних об'ємно-просторових композицій храмів, монастирських храмів-тетраконхів. На останньому етапі розвитку стилю візантійської архітектури відбулись як консервація, так і переосмислення напрацьовок середнього періоду: традиціоналізм одних шкіл компенсувався певним композиційним прогресом інших (віднайдена ієрархічної, п'ятиглавої, симетричної об'ємної композиції храму), новітніми (іностильовими) елементами та прийомами, паростками проторенесансу; підкреслювалось божественне в красі природи (архітектура інтегрувалась в ландшафт), ошатність (прикрашеність) кожної, навіть невеликої, форми. З часом архітектура Візантії типологічно та масштабно змінювалась від популісько-народної (містобудівні ансамблі, собори, іподроми, водогони, цистерни, терми, бібліотеки) до об'єктів районного рівня (палацового та маєткового житла, монастирів, виробничих господарських комплексів, фортифікаційних будівель, храмів), та до одиничних ін-

дивідуальних об'єктів (капиць, храмів та родинних палаццо, особистісних молелень родовитих монахів). Головною стилетворчою типологічною одиницею для візантійської архітектури повсякчас був храм, там віднаходили конструктивні, композиційні, декоративні прийоми, храм мав суспільні функції, там (а не на площах) відбувались публічні державні процеси. Протягом періодів архітектура розрахована на масовість і, відповідно, крупний прольот, змінюється на камерну, з блокуванням окремих однопостірних складових. Але між цими варіантами (єдинопостірної крупнопрольотної системи і системи невеликих окремих монопросторів) у візантійській архітектурі була створена оригінальна прогресивна система сполучень взаємоузгоджених просторів, ієрархічної центричнокупольності (в явищах хрестовокупольного храму та храму-тетраконху).

До *морфологічних ознак архітектури візантійського стилю, властивих всім періодам історичного розвитку, належать:*

- просторова інтер'єрна архітектурна форма (внутрішній простір є пріоритетним в вирішенні функціональних та художніх завдань), переважно центрична композиція внутрішнього простору, яка формується на основі купольного перекриття (єдиного центрального куполу або купольної групи),
- об'єднання просторових елементів в плані відбувається через концентричне примикання до центрального простору периферійних, рідше – лінійно (анфіладно) або блокуванням, дуже рідко – вертикальними ярусами (не більше трьох);
- каркасна конструктивна система при візуально домінуючій площинності огорожуючих поверхонь. Каркасними елементами є внутрішні опори (пілони і колони, підпружні арки), та, в екстер'єрі, – контрфорси, лопатки-пілястри, закомари. Простінки між каркасними елементами полегшують аркові отвори (портали, вікна) та ніші. Форми проїомів є вертикальними з арковим завершенням;
- Образ огортаючих простір поверхонь (простінків, склепінь, куполу, парусів) є визначальним, підсиленим мармуровим обличкуванням, фресками та мозаїками в інтер'єрі та кладкою в екстер'єрі (цегла на розчині, з порядовкою каменю);
- тектонічність членування фасадів: вертикальні лопатки-пілястри по вісях внутрішніх несучих опор, карнизні арки закомар на рівні і по профілю склепінь перекриття; при двоярусній композиції розділ між ярусами на рівні підлоги хорів;
- належність храмів Візантії до типу центрично-купольних базилік та центрично-купольних ротонд. Серед перших поширеними є хрестовокупольні храми (різняються за регіонами і періодами), серед других – тетраконхи;
- наявність в храмі зон нартексу, наосу, амвона (середохрестя), вівтаря (головна апсида), часто – жертovníка і диякониха в бічних апсидах, хорів, також вівтарної перегородки (або ярусного тричасного іконостасу);
- побудову арок та профілів склепінь на основі циркульної арки; яка підкреслена кладкою ззовні, мармуровим профілем або орнаментальним фризом в інтер'єрі;

- потроєння елементів членувань (пройомів, фасадів) та деталей, наприклад: тричасні аркади, зтроєння вікон, три портали нартексу, інш.;
- ієрархічність зон та просторів візантійських храмів, інколи – ієрархічність об'ємів (пірамідальність композиції), часто – горизонтальну об'ємну композицію храмів. Абрис і силуети визначають куполи, півкруглі апсиди, аркові галереї нижніх ярусів. Композиція може бути як симетричною, так і асиметричною;
- оформлення фасадів глухими аркадами та арковими пройомами. Вертикальні лопатки-пілястри, горизонтальні вінчаючі арки-закомари (виведені під горизонтальну лінію карнизу або формуючі верхній силует фасаду);
- сферичні куполи на чотирьох парусах та чотирьох підпружних арках по чотирьох (рідко - восьми) опорах-пілонах. Для освітлення інтер'єру купол підіймають на барабан (чим пізніше – барабани стають вертикальніші, баштоподібні);
- відповідність форми покриття формі перекриття, в абрисах виразні сферичні форми (куполів, позакомарних покриттів, півкуполів). При плоскому перекритті покриття плоске (влаштування терас) або з невисоким кутом підйому;
- мармурові ордерні колони на тлі цегляної стіни екстер'єру та в контексті мармурового оздоблення інтер'єру. Використовуються як античні, так і середньовічні ордерні форми (спотворених пропорцій та деталей: з тонкими стволами, великими різними капітелями); колони могли бути конструктивними, частіше візуально скрадували масивність конструктивних опор (пілонів, простінків);
- наявність імпоста (у формі перевернутої піраміди) над капітеллю. В перспективному скороченні при спогляданні з людського зросту імпости маскували опираючі конструкції перекриття на колону;
- в інтер'єрі мармурове поліхромне обличкування коврового характеру (з крупних плит із симетричною нарізкою візерунків прожилок у плитах); покриття поверхонь склепін та куполів мозаїкою з золотим тлом, фрескові зображення.

Головним здобутком візантійського зодчества стала розробка центричної композиції храмубудування на основі купольного перекриття головної частини храму. Знання та використовуваний в інших культурах, лише для Візантії *купол стає основою архітектурного формогенезу, символом і емблемою самої візантійської культури* (як для античного Риму аркада, а для античної Греції – ордерна колонада). Характерним є зведення купола на квадратній основі (на круглому барабані, спертому на чотири опори; перехід від квадратної основи опор до круглої основи барабану складався через систему склепін-парусів); це свідчує про прогресивну відмінність від ранішої, античної схеми постановки купола на виключно круглій основі. *Антична однопростірний купольна ротонда змінюється піддатливою до розширення і структурного ускладнення хрестово-купольною системою.* Архітектура Нового часу та сучасності розвивається саме з організації складних просторових сполучень, системи просторових груп.

Візантія згасла лише тоді, коли відчуттям історичної спадкоємності щодо Давньому Риму «запалилась» Європа, а в ісламському світі – турки. Але відмінність між прогресивною світською культурою Ренесансу і консервативною релігійною культурою Візантії є принциповою. Центричний купольний храм в цих культурах є вираженням різних тез: Храм-образ-світу у Візантії і храм-демонстрація гостроти людського інтелекту в італійському Ренесансі.

Висновки. Архітектура Візантії складає основоположну ланку ареалу середньовічного православного стилю. При цьому комунікативність візантійської архітектури з сучасним їй світовим стилетворчим процесом виявлялась в локально-регіональних запозиченнях Візантією зовнішніх впливів та в деяких впливах Візантії за межами православних регіонів. Під впливом візантійської архітектури сформувалось середньовічне монументальне кам'яне зодчество православного слов'янства (в тому числі Київської Русі), певний вплив був на формування архітектури Кавказу. Візантійський досвід відчутно формував венеціанську середньовічну школу та турецьку школу пізнього середньовіччя. Мало-дослідженим, але локально присутнім є вплив Візантії на архітектуру середньовічних Ірану та Західної Європи. Значення візантійської архітектури у всесвітній історії архітектури полягає в її важливості для історичного прогресу та повсякчасній актуальності до сьогодні для архітектурної практики територій, що складала Візантійську державу і наслідували Візантії територіально.

Бібліографія/ References

1. *Всеобщая история архитектуры*: В 12 т. – Т. 3. – Л; М.: Стройиздат, 1964. - 686с.
2. *Чепелик В.В.* Зодчі середньовіччя і Нового часу (VI-XIX ст.) – К., 1991. – 123 с.
3. *Вагнер Г.К.* Искусство мыслить в камне. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
4. *Комеч А.И.* Византийская архитектура VI-XII ст. // Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X-начала XII веков. Византийское наследие... – М.: Наука, 1987.
5. *Горбик О.* Історія світової середньовічної архітектури: частина 1. – К, 2015. – 224 с.

Аннотація.

Уточнено історическую періодизацію стилевого розвитку Візантії. Указаны стилевые черты византийской архитектуры, морфологию архитектурных форм, свойственных византийскому стилю.

Ключевые слова: стилевые черты архитектуры, византийская архитектура, морфология архитектурных форм.

Abstract.

Investigated the basic design achievements, crucial for Byzantine style architectural details and content-richness, artistry and figurativeness. The conclusions on the peculiarities of the Byzantine architectural style are made.

Keywords: style architectural details, Byzantine architectural style.